

ПРОБОЈ НА СУТЈЕСЦИ И ОКУПЉАЊЕ БОРАЦА III ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ У САНЦАКУ

После неуспелог пробоја непријатељских обруча на Сутјесци 13. јуна 1943. године, главни преостали делови III пролетерске бригаде пробијали су се у правцу Санцака. Пети батаљон и група бораца и руководилица из остала четири батаљона, који су се били пробили у правцу Зеленгоре и даље у правцу источне Босне, спојили су се са јединицама 2. дивизије. Иако се 5. батаљон, проређен у борби, цео пробио, расформиран је на предлог штаба 2. дивизије, а његови борци и руководиоци, као и група бораца и руководилица из осталих батаљона III бригаде, распоређени су по батаљонима II пролетерске бригаде. Рањеници и болесници из 5. батаљона и из осталих група упућени су у болницу, која се тада налазила у Шеховићима.

До 16. јуна на Вучеву се искупила повећа група бораца и руководилица из III бригаде. Њима су се успут прикључили појединци и мање групе, те је до Рудина група нарастала на преко 100 бораца, међу којима је било и покретних рањеника. Наишао је и Жарко Видовић, начелник штаба III бригаде. Како је у групи било највише бораца и руководилица из 4. батаљона, то је на предлог Видовића изабран штаб те групе и она је упућена у правцу бјелопољског среза да успостави везу са Обласним комитетом КПЈ за Санцак или са партијском организацијом бјелопољског среза.

Преостала група, у којој су се налазили борци из пљеваљског, милешевског и нововарошког среза, пошла је са Жарком Видовићем у правцу Таре. На Рудинама изнад Тарских страна наишла је на једну мању групу бораца из пљеваљског и милешевског среза са којом су се налазили Велимир Јакић, командант бригаде, и Војо Лековић, заменик политичког комесара бригаде. Овај непотпуни штаб бригаде одлучио је да се борци у групама упуте у срезове, где ће

се одморити и јавити на одређена места. Група из милешевског среза упућена је са Селмом Хашимбеговићем у милешевски срез да успостави везу са тамошњим среским партијским руководством, коме је на челу био Велибор Љујић. Група из пљеваског среза, са Живком Џуверовићем, добила је задатак да пронађе Мића Зорића, који ће јој одредити даљи задатак. С том групом је упућен и Драгослав Ђорђевић Гоша, руководилац Политодјела бригаде да би био смештен на сигурно место ради опоравка, јер је био болестан и исцрпен. Група из нововарошког среза, са Халилом Хаџимуртезићем и Мирком Ђуковићем, пошла је дан касније. Она је добила задатак да се пребаци у нововарошки срез и успостави везу са тамошњом златарском герилом, да гркупи остале борце који се буду пробиле онамо и да формира партизанску јединицу. Са њом је пошла до преласка на десну страну Таре и група бораца из пљеваљског среза која је пристигла после одласка групе са Живком Џуверовићем.

Ова одлука испол>авала је субјективну слабост пошто су постојали услови за одржавање бригаде у целини, јер су се борци налазили изван обруча окупаторских трупа и желели су да остану у саставу јединице са војним и политичким руководством бригаде. Негативне последице ове одлуке биле су вишеструке. Један број бораца је поверовао да је непријатељ разбио и уништио главнину снага оперативне групе Врховног штаба НОВЈ и да су сада препуштени сами себи. Друго, борци су се по групицама пробијали и били изложени сталној опасности да их непријатељ открије. Борци бригаде из Далмације и Босне нашли су се у посебно тешкој ситуацији и многи од њих су напупггали Санцак пробијајући се у правцу Босне и Херцеговине. Због тога су и четници Драже Михаиловића и друге оружане формације у служби окупатора похватале велики број бораца и предале их окупатору или саме лгасвидирале.

Приликом проласка кроз село Бобово четници из тог краја су зауставили милешевску групу и нису јој дозвољавали да крене даље. Међутим, истога дана по подне стигла је пред Бобово и група партизана из нововарошког и пљеваљског среза. Када су сазнали за догађај, они су се зауставили у једној шуми пред Бобовом и четницима послали ултиматум да одмах ослободе партизане и пусте их да прођу кроз село. Четници су, не знајући колика је и у каквом стању група која им је поставила ултиматум, пустили милешевску групу и дозволили јој да настави гокрет у правцу Глибаћа. Међутим, борци који су упутили ултиматум били су исцрпљени гладовањем и нису били способни да се одупру или прихвате борбу. Због тога су се одлучили да и не пролазе кроз Бобово. Помоћу двојице мештана они су у мрак заобишли село и у зору избили изнад Глибаћа.

У међувремену групе наоружаних мусЈШмана у служби окупатора под командом Ђамила Прашовића, Хоџе Сулејмана Пачариза, Хусеина Ровчанина, Селима Јуковића и других, извршиле су напад на незаштићено становшгтво у неким селима сјеничког и милешевског среза на десној страни Лима. Напади су извршени под изговором одмазде због четничких похода на мз^ГСЈшманска села у јануару и фебруару 1943. године у бјелопољском, прибојском и пљеваљском срезу.

Напад на Буђево извршен је 2. маја. У њему је убијено 36 **Јтоца**, опљачкано је и попаљено 36 домова са свим помоћним зградама. Отерано је преко 160 грла крупне и 530 грла ситне стоке. Напад на Горачиће извршен је 10. јуна. Талго је опљачкано и попаљено 10 домова са 35 помоћних зграда и отерано 235 грла крупне и 670 грла ситне стоке. На села страњанске општине: Грнчарево, Копривну, Шћепаниду, Милаковиће, Мрчковину и Точилово извршен је напад 12. јуна. У тим селима је побијено преко 100 лица, међу којима и мала деца. Опљачкано је и попаљено 85 кућа и 574 друге зграде, отето 250 коња, затим око 3.000 грла крупне и 7.000 ситне стоке.

У том убилачком и пљачкашком походу није учествовао Ђамил Инаетовић, командир чете муслиманске милиције у ивањској општини. Он је још од раније сарађивао са Војком Дивцем, секретаром основне организације Комунистичке партије у Дивцима и већ је увелико чинио услуге комунистима, омогућавао им пролаз кроз села општине и пребацивање преко Лима, као и склањање појединих бораца. Он тога пута не само што није хтео да учествује у злочиначкој акцији хоџе Пачариза, Ровчанина, Прашовића и других, него је заштитио своја села од планираног напада. Инаетовић је помогао партијској јединици у Дивцима на пребацивању преко Лима оних који су се враћали са Сутјеске. Примео је и држао у својој кући док се није опоравила другарицу Сафу Лотрић. Са њим је једно вече одржао састанак и Халил Хаџимуртезић када се после пробоја са Сутјеске пребацио на десну страну Лима.

У Санцаку су и у току ове непријатељске офанзиве као и у пролеће 1942. године, биле остављене групе партиј-Слшх и политичких активиста који су, окупљајући око себе нове борце, стварали партизанске јединице за оружане акције против непријатеља. У бјелопољском и нововарошком срезу остале су партизанске групе које су се тамо налазиле још од раније, еамо сада у ненгго смањеном броју, јер је један број бораца био отишао са III пролетерском бригадом. Група од 30 бораца и руководиоца бригаде са Велиборам Љујићем, Мићом Зорићем и Јездимиром Ловићем враћена је из Недоја у Санцак 9. јуна. Тада је у договору са Војом

Лековићем одређено и руководствено Обласног комитета КПЈ за Санџак, са секретаром Јездимиром Ловићем.

Партијски и политички активисти су обилазили села и указивали људима на одсудну борбу коју воде јединице народноослободилачке војске против окупатора и домаћих издајника. Они су помогли у раду постојеће партијске организације и оснивали нове тамо где их није било. Нарочито су посвећивали пажњу окупљању омладине и формирању скојевских актива. Успостављени су Срески комитет КПЈ за пљеваљски срез, са секретаром Мићом Зорићем, и за милешевски срез, са секретаром Велибором Љујићем. Партијски и политички активисти су изводили и оружане акције против домаћих издајника који су вршили терор над народом и покушавали да што већи број људи копромитују увлачењем у службу окупатора. Тако је златарска партизанска група око 24. јуна ликвидирала у Бистрици познатог издајника Мирка Главоњића. Због тога је Вук Калајитовић наредио да се изврши одмазда над припадницима народноослободилачке борбе. Четници су изненада похватили у Бистрици и Дражевићима 11 људи, извели их на Китоњу северно од Бистрице и поклали их у присуству Калајитовића.¹ И златарска партизанска група је 28. јуна у сукобу са четницима изгубила команданта Слободана Никачевића. То је био велики губитак за народноослободилачки покрет у Санџаку.

Милешевска група са Велибором Љујићем организовала је крајем јуна у Каменој Гори заседу жандармима који су залазили по селима и говорили народу да су партизани потпуно уништени на Сутјесци. Наговарали су **сељаци** да пријављују оне који су успели да побегну отуд и сада се крију по шумама. Када су убијена два жандарма италијанска посада са Јабуке тражила је по стиску који је предао Италијанима четнички кмет Перо Кијановић око 30 младића из Камене Горе да 8. јула дођу на Јабуку и пријаве се италијанској команди. Родитељи су из страха од репресалија повели своју децу и Италијанима понели поклоне. Италијани су поклоне примили, прозвали 30 младића, потрпали их у камионе и одвели у Пљевља. Одатле су их интернирали у Албанију, одакле се један број никад није вратио.*

¹ Заклани су Павле Колашинац, Петар Љујић, Лука Бучевац, Живко Драгашевић, Миленко Стојић, Иван Дулановић, Мирко Рајић, Андрија Главоњић, Радомир Кнежевић, Душан Мартиновић и Војко Млађеновић.

⁵ У Каменој Гори је постојала партијска ћелија од три члана, али је слабо радила у народу и због тога њени чланови нису имали никаквог утицаја приликом доношења одлуке у селу да се 30 омладинаца преда Италијанима.

Партизанске групе у бјелопољском срезу постизале су значајне успехе у раду. Оне су се бројно повећавале, нарочито мојковачка група. Ове групе су се скоро легално кретале по селима, раскринкавале четнике и ономогућавале им поновно сређивање и организовање. Оне су оснивале и народноослободилачке одборе. Мојковачка партизанска група је почетком августа ликвидирала издајника и пшијуна Јокића. Остаци четника из беранског, колашинског и делом бјелопољског среза окупили су се 2. августа на збор код језера Шишкоћ на планини Бјеласици. На збору је прочитан проглас којим се позивају партизани да се до 11. августа предају или њима или италијанским властима, јер ће се после одређеног рока предузети мере за потпуно уништење и њих и њихових породица. Позив је био отпггампан и растурен по селима. Очекујући предају партизанске групе, и мојковачки четници су 11. августа сазвали збор код куће Јагоша Шћепановића. Мојковачка партизанска група је дошла на збор, опколила и разоружала присутне четнике.

Четнички батаљон из Поља Колашинских, у јачини од 150 људи под командом Бећира Томовића, покушао је крајем августа да се преко Прошћења пребаци према Шаховићима. Мојковачка партизанска група са око 20 бораца сачекала их је на Луговима код села Стевановца, напала их и натерала у бекство на леву страну Таре, одакле су и дошли. У нападу је убијен четнички командир Крговић. Након два дана исти батаљон је поново покушао да се пробије, али га је партизанска група напала и гонила до близу Бијелог Поља.

Обласни комитет КПЈ за Санџак и преостали чланови пгба III пролетерске бригаде окупљали су борце који су се са Сутјеске пробали у Санџак. Због великих губитака III бригаде у борби на Сутјесци, Обласни комитет је поставио партијским организацијама задатак да окупе борце из ове бригаде и врше мобилизацију нових бораца.

Да би се ојачале партизанске снаге на левој страни Лима и спречило окупљање четника Обласни комитет је послао курире на Златар са писмом Среском комитету КПЈ за нововарошки срез. Обласни комитет је поименично тражио да изврши број чланова из златарске гериле и скоро сви руководиоци из III бригаде одмах са куририма, под оружјем, пођу на леву страну Лима. На Златару је остављено свега осам другова.³ За секретара Среског комитета је одређен Мирко Ђуковић. Обласни комитет је поставио зада-

³ На Златару су остављени Милојко Друловић, Раде Борисављевић, Крајо Грбовић, Владо Жугић, Милан Цинцковић, Предраг Власинић, Радисав Љујић и Мирко Ђуковић.

так Среском колтитету и трупи бораца да на територији нововарошког среза прикупе све борце из III бригаде, да мобилишу нове борце и да испитају могућност партијског рада у сјеничком срезу. Група бораца и руководиоца из нововарошког среза отишла је половином августа са Момиром Бошковићем на леву страну Лима, док је' Срески комитет наставио са радом према упутствима Обласног комитета.

Организације Комунистичке партије су окупљале борце из III пролетерске бригаде и сврставале их " батаљоне. Поред њих, у ове батаљоне су сврстани и новомобилисани борци. Али се и непријатељ журио. Он је развио широку пропаганду како су партизани заједно са Врховним штабом уништени на Сутјесци. Иако су Немци разоружали четш-гке у току офанзивних операција у мају и јуну, они су и даље помагали окупатора у свим борбама против народноослободилачке војске. Врховна четничка команда је наређивала четницима да се склањају испред Немаца и да не пуцају на њих. Четници су хватали рањене и болесне борце народноослободилачке војске који су заостали приликом покрета према Сутјесци као и оне који су се касније пробијали враћајући се отуд према Санџаку. Тако су четници на простору Челебића похватили једну групу бораца и побили. Мељачки четници под командом Јована и Милутина Јеловца похватили су на простору Мељака око 60 рањених и болесних бораца и све их побили. И четници Вука Калајитовића су похватили више бораца приликом преласка или после преласка на десну страну Лима. Дража Михаиловић је био издао наређење да се сви похватани партизани ликвидирају хладним оружјем. Они су променили и свој став према муслиманима у Санџаку. Тражили су контакт са вођама муслиманске милиције и нудили им споразум да се заједнички супротетаве народноослободилачкој војсци. Тако је Грујо Мартаћ у име четника Драже Михаиловића писао у јулу 1943. године Аћифу Хаџиахметовићу у Нови Пазар и позвао га на заједничку сарадњу против комуниста. Он је у писму указао на заједничку опасност од партизана „којих има и међу муслиманима и међу Србима". Августа је у Пиларетима у жандармеријској станици одржан састанак између Груја Мартаћа и Ахмета Даце, начелника дежевског среза. Споразумели су се да се обуставе сва непријатељства између четника и оружаних муслиманских формација и да заједно сарађују у свим акцијама и борбама против партизана. Остварење овог споразума онемогућили су припадници народноослободилачког покрета који су се налазили у четничком Јаворском корпусу, међу осталима и Миладин Радуловић, Родољуб Јемуовић и друти. Њиховим утицајем на команданта Радомира Цветића четници тог корпуса још нису били загазили у сарадњу са окупа-

тором. И на осталој територији Санцака четници су били добили наређење да се не сукобљавају са муслиманским оружјим формацијама и да не пуцају на њих.

Четници су покушали да на читавој територији Санцака изврше присилну мобилизацију. Они који су се одупрли мобилизацији строго су кажњавани. Велики број људи је ликвидиран, нарочито на левој страни Лима, а на десној у милешевском и нововарошком срезу. Великом броју домаћинства је због тога опљачкана стока, намирнице, одело, обућа и друге ствари. Један од четничких команданата у пљеваљском срезу Јован Јеловац шаљући позиве људима у Бобово и Слатину да дођу на одређено мобилизационо место, писао је да ће сваки онај који се не одазове позиву бити проглашен издајником и кућа ће му бити **запаљена**. Поред тога, у издајнике су били прешли и бивши припадници III пролетерске бригаде Милован Планић, Божо Милић Бјелица и Војислав Коваљски, који су се заложили да помогну четничкој пропаганди против народноослободилачке војске. Да би четницима **доказа** своју верност, издајници Планић, Бјелица и Коваљски су убили из заседе Јездимира Ловића, секретара Обласног комитета КПЈ за Санцак. Партијске организације у Санцаку и борци и руководиоци III пролетерске бригаде својим неуморним радом и акцијама разбијали су непријатељску пропаганду и враћали народу веру у снагу и победу народноослободилачке војске. Овome су посебно допринеле успешне акције јединица III бригаде против непријатеља у-Барицама, Маочу и на Градини између Маоча и Крупица у септембру, када је погинуо и један од четничких руководиоца Боричић. Из III бригаде погинули су Милорад, Милосав и Перка Перуничић. До тада су борци из пљеваљског, милешевског и бјелопољског среза на левој страни Лима били сврстани у три батаљона III пролетерске бригаде. Из нововарошког среза у бригади се налазила једна чета бораца, док су остали борци из овог среза деловали одвојено на десној страни Лима.

Срески комитет КПЈ за нововарошки срез окуптио је борце из III бригаде који су се били пробали са Сутјеске, затим је мобилисао нове и формирао партизанску чету од 62 борца.

Кагитулација Италије довела је немачког окупатора у тешку ситуацију. Немци су се плашили да оружје италијанских окупаторских снага не падне у руке народноослободилачке војске. Сами, са својим трупама у Југославији, нису **били** у стању да то спрече. Због тога су у Санцаку избегавали мање гарнизоне, журећи ка већим гарнизонима на Јадранској обали.

После капитулације Италије, људи са Пенггера су тражили да средњи префект у Тутину не буде Албанац него њихов човек. Али све што су успели било је смењивање дотадашњег префекта Кадри Василија и постављање Рама Чада, албанског официра на служби у Тутину. Од тада су се Албанци понашали као окупациона сила у срезу. Српско становништво из неких села штавичког среза масовно је напуштало своја огњишта и бежало према Голији. Њих су проалбанске наоружане групе пресретале и нападале. Српска села у срезу углавном су била подвргнута општој пљачки и паљењу, док су се у болје куће насељавали нападачи. Девет муслиманских домаћинстава примило је на чување 60 српских породица из села Мојстира за суму од 385 наполеона. Али 13. октобра наоружане групе су нападе село и одбрана је затајила. У самом селу су убијена четири човека, а 20 их је повезано у конопце, одведено на Јагњила и тамо побијено. Сва српска домаћинства су опљачкана.

И четници су одмах после капитулације Италије пожурили да у Санцаку заузму доминирајуће позиције. Пошто су у Бијелом Пољу и раније легално боравили јер су били италијанска оружана формација, они су се сада бројно повећали како у самој вароши, тако и у непосредној околини. Команда италијанске посаде у Прибоју пустила је четнике у варош и уступила им нешто оружја и муниције.

Четници Драже Михаиловића под хомандом Воја Лукачевића и Вука Калајитовића на брзину су извршили присилну мобилизацију у нововарошком и милешевском срезу са намером да заузму Пријепоље и Пљевља, изврше мобилисали изазвали су у Дренови побуну међу мобилизачке војске у овом правцу. Дан пре напада на Пријепоље припадници народноослободилачке борбе које су четници мобилисали изазвали су у Дренови побуну међу мобилисаним селацима, говорећи им да их све воде у борбу против партизанских снага. Знатан број присилно мобилисаних људи је, користећи мрак и шуму, побегао из јединица. Напад на Пријепоље је извршен ноћу између 11. и 12. септембра. У Пријепољу су се још налазили делови немачке јединице која је одлазила у правцу Пљеваља. Ове немачке снаге и муслиманска милиција дочекали су четнике ватром из митраљеза ва улазу у варош. Четници су били приморани на повлачење. У повлачењу их је затекло јутро и Немци су против њих употребили артиљерију и нанели им велике губитке.

Немци су евакуисали Пријепоље 13. септембра. Пре тога су отворили италијански магацин са оружјем и оружје поделили муслиманима. Тада су дошли до оружја и припадници и симпатизери народноослободилачке борбе. Тако наоружани, они су изашли из Пријепоља и прикључили се

Чланови Извршког одбора Земпл.ског антифашистичког већа народног ослобођења Санџака са Главним штабом
НОП одреда Санџака, крајем новембра 1943. године

Милешевском батаљону III пролетерске бригаде. Немци су магаџш са остатком оружја **запалиЈШ**, затим су **запаЈшли** и магацин са намирницама. После одласка Немаца из Пријепоља четкици су ушли у варош. Немци су штустили Пљевља 18. септембра. Пре тога су поделили оружје муслиманским избеглицама из Пљеваља наоружавши тако око 900 људи, међу којима је било и присталица народноослободилачке борбе.

Партизани из новозарошког среза су разоружали 12. септембра увече нововарошку четничку чету, као и преко 20 четника који су се појединачно или у групицама враћали од Пријепоља. Један део партизанске чете са Милојком Друловићем разоружао је у току 12. септембра на Лиму испод Битовика 23 четника, а други део је на изласку из Златара у село Косатицу зауставио колону мобилисаних сељака са 150 кон>а који су ишли у Пријепоље да отуд пренесу плен и пљачку четника. Сељаци су враћени натраг својим кућама уз напомену да ће им други пут кон>и бити заплењени ако пођу да врше услуге четницима.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈЕДНОГ ДЕЛА САНЦАКА У ЈЕСЕН 1943. ГОДИНЕ

Одлуком Врховног команданта друга Тита упућене су почетком септембра из источне Босне у правцу Санцака и Црне Горе снаге II ударног корпуса. Друга пролетерска дивизија продрла је на територију пљеваљског среза средином септембра. Она је разбила четнике на Мел>аку 13. и 14. септембра. Тих дана четници су журили да заузму Пљевља. Једна колона је ишла од Бијелог Поља и стигла на простор Стожер—Блшпково. Они су попалили Бшпково као партизанско село. Друге четничке групе су наступале правцем Вуково Брдо—Обарде—Јабука. Јединице II и III пролетерске бригаде предузеле су све мере да разбију ове четничке групације. Друга пролетерска бригада разбила је четничку колону која је наступала од Бијелог Поља, наневши јој осетне губитке. После тога се усиљеним маршом вратила ка Пљевљима на простор Мали Пшјеш—Илино Брдо, где је разбила једну групу четника. Затим су упућена два батаљона ове бригаде у помоћ III пролетерској бригади, која је водила борбу са четаицима на линији Вуково Брдо—Обарде—Јабука. Четници су се **налазиЈш** у тешкој ситуацији. Требало је хитно да им крене у помоћ на леву страну Лима нововарошка четничка бригада. Међутим, ађутант потпоручник Андрија Вујовић 19. септембра послао је команданту ове бригаде Николићу извештај у коме је стајало и следеће:

„Када сам наредио покрет у 5 часова... сви су батаљони дошли на зборно место, али на заповест команданта батаљона да се крене правдеи за Пријепоље нико од војника није хтео да крене вичући: „Нећемо преко Лима“, орио се глас кад сам наредио да се крене. Сви команданти батаљона известили су ме да војници неће да иду као и командир пратеће чете“.

Трећа пролетерска и два батаљона II пролетерске бригаде разбили су 22. септембра групацију четника око Пљеваља и нанели јој знатне губитке. Након тога су ушле у Пљевља. Муслиманска милиција, која је после одласка Немаца држала власт у Пљевљима, предала је град 2. пролетерској дивизији без борбе.

После ослобођења Пљеваља Главни штаб за Санџак¹ издао је проглас народу у коме су позивани и Срби и муслимани на јединство у даљој борби против окупатора и домаћих издајника. Народ је упозораван да не слуша лажи домаћих издајника о народноослободилачкој војсци, него да ступи у њене редове за коначно ослобођење земље. Тих првих дана после ослобођења **Пљеваља** из града је ступило у бригаде народноослободилачке војске око 200 муслимана, већином омладинаца. Почетком октобра у Пљевљима је успостављена и Команда подручја, са командантом Никицом Кнежевићем и политичким комесаром Павићем Радовићем.

Трећа пролетерска бригада је ушла у састав 2. пролетерске дивизије. Тада је Врховни штаб поставио чланове штаба III бригаде: за команданта Жарка Видовића, за политичког комесара Милију Станишића, а за заменика политичког комесара Јефта Шћепановића Чаја. После ослобођења Пљеваља три батаљона II дивизије и један батал^{он} III пролетерске бригаде оријентисани су у правцу Пријепоља. Они су заузели Пријепоље 25. септембра, које је бранило око 1.000 четника Воја Лукачевића, Вука Калајитовића, Милисава Радивића, Миша Јовановића и других. Том **пријетком** заробљено је 98 Италијана са ратном опремом.

По ослобођењу Пријепоља II и III пролетерска и II далматинска бригада заузеле су положаје са леве стране Лима на комуникацијама Пљевља—Пријепоље и Пљевља—Рудо—Прибој и са по једним батаљоном на комуникацијама

¹ Главни штаб за Санџак је престао да постоји формирањем III пролетерске бригаде 5. јуна 1942. године. Он је сада био поново формиран и потчињен штабу II ударног корпуса. На предлог штаба овог корпуса, Врховни штаб је почетком новембра поставио чланове Главног штаба за Санџак: за команданта Велимира Јакића, за заменика команданта Никицу Кнежевића, за политичког комесара Селма Хашимбеговића и за заменика Комнена Церовића.

ПљевЉа—Чајнице, Пљевља—Косаница—Тара и Пљевља—Бијело Поље. Поред тога, на тој територији налазили су се још бјелопољски партизански одред са 170 бораца и левваљски са 200 бораца, тих дана формирани. У нововарошком срезу налазила се једна партизанска чета са преко 70 бораца, која је за време борби II и III бригаде за ослобођење Пљеваља и Пријепоља извршила неколико успешних акција против четника. У Равном Златару је зауставила колону присилно мобилисаних **сељака** са 60 коња натоварених топовским гранатама, санитарским материјалом, обућом, ђоновима и другим. Сав материјал је заплењен, а сељаци су пупгени кућама. А 26. септембра је сачекала у Дражевићима колону четника која се повлачила из Пријепоља и разбила је. У тој акцији убијен је и чувар печата Врховне четничке команде и заплењена два сандука архиве, печати и пгамбиљи, један радиоапарат, две писаће машине и разне друге ствари. Сутрадан је чета цео дан водила борбу са четницима на падинама Златара изнад села Косатице и присилила их да се у сумрак повуку преко Златара у правцу села Дрмановића. Чета је 28. септембра ухватили везу са куририма Обласног комитета КПЈ за Санџак на Битовину, који су је **обавестили** о ослобођењу Пљеваља и Пријепоља. Тада је златарска чета ушла у састав првог батаљона III пролетерске бригаде.

Непријатељ је располагао знатним снагама на територији Санџака. На простору Пријепоље—Прибој налазио се већи број четничких формација скупљених из Србије и из источне Босне. Четници су располагали извесним бројем камиона и потребном количином горива, па су се брзо могли пребацивати с места на место. У Прибоју се налазило око 1.000 италијанских војника. Око Бијелог Поља биле су концентрисане знатне четаичке снаге из бјелопољског среза и из Васојевића и Поља Колашинских. Немци су се налазили у Новом Пазару, а у штавичком и сјеничком срезу албанска жандармерија и муслиманска милиција. Бојећи се наступања народноослободилачке војске, Немци су у Нови Пазар довели једну бугарску јединицу и распоредили је на простор Црквине у штавичком срезу и на простор Дуге Пољване и Делимећа у сјеничком срезу. Ова јединица је остала ту све до половине новембра. Поред Бугара, на том **простору** су били **ангажовани** и албанска жандармерија, шуцполиција, мањи делови немачких снага и **разне наоружане групе** које су се бавиле пљачком, паљевином и убиствима. Све ове непријатељске формације су касније учествовале у **паљењу** Штавља и неких других села у сјеничком и дежевском срезу. Почетком октобоа у Сопћанима су погинула два Немца. Тада су Немци, Бугари, шуцполиција и албанска жандармерија извршили **напад** на више села

у дежевском срезу. У тој хајци убијено је 26 лица, а села су попаљена. Немци су издали јавно саопштење да су у циљу одмазде за два убијена Немца попалили 11 села.

После ослобођења Пријепоља партизанске снаге су наставиле борбу против непријатеља. Два батаљона II пролетерске бригаде су 27. септембра разбиле прибојску четничку бригаду и делове милешевске бригаде. Али су се и четници са око 300 људи, под командом мајора Ђорђија Лашића, неопажено провукли шумовитим тереном од Бијелог Поља и преко Камене Горе стигли 27. септембра на Јабуку, где су сачекали у заседи један камион који је ишао из Пљеваља у Пријепоље. У наладу је погинуо и омладинац Бошко Буха, који се био прославио као бомбаш, а тешко је рањена у обе ноге др Саша Божовић. Четници су на Каменој Гори убили омладинку Нату Караматијевић, која се тамо налазила као политички радник. После ових злочина Лашић се повукао у правцу Бијелог Поља због дејства партизанских снага на том правцу и око Колашина. Делови III пролетерске бригаде и бјелопољски партизански одред су у неколико махова водили борбу са четницима на територији тога среза, нанели им губитке и запленили нешто муниције за митраљез. Батаљони II далматиске бригаде у свом наступању од Рудог према Прибоју разбили су неколико мањих четничких група и запленили извесну количину муниције и експлозива. Један батаљон из II и један из III пролетерске бригаде напали су ноћу између 29. и 30. септембра Бијело Поље и ослободили га. Пре тога су појединачно разбили четнике из Вasoјевића, колашинског среза, бјелопољског среза и из Шаранаца који су били пошли у правцу Пљеваља. Неколико дана после тога у бјелопољском срезу су формирана четири батаљона: Полимски, Павинопољски, Равноречко-шаховићки и Мојковачки. Међутим, после ослобођења Бијелог Поља оба батаљона из II и III пролетерске бригаде упућена су према Колашину, а II далматинска бригада према Мојковцу да помогну борбу против васојевићких четника и Италијана према Беранима. У Бијелом Пољу и на територији овог среза остао је бјелопољски одред са новоформираним батаљонима.

Четници су почетком октобра покушали да поврате изгубљено Пријепоље. Други милешевски корпус, под командом Вука Калајитовића, после пораза код Пљеваља сређивао се на десној страни у нововарошком и ариљском срезу и припремао за напад у правцу Пријепоља. Калајитовић је замолио Михаила Марковића из ариљског среза да му пошаље у помоћ 100 четника ради одржавања морала у корпусу. Марковић је одабрао 120 људи са 8 аутоматских оруђа и једним минобацачем и 30. септембра ставио се на расположење Калајитовићу. Поред тога, у помоћ му је

послат и један вод Недићевих граничара. Вук Калајитовић је издао наређење 1. октобра да јединице под његовом командом пођу 2. октобра у седам колона у правцу Горње Косатице, Дренове и Битовика. У наређењу је писало и следеће:

„Колоне ће палити куће оних комуниста који су се предали и поново побегли у шуму комунистима. Остале куће не палити док се не **прикупе** тачни подаци који су комунисти побегли у шуму и придружиШ се **гериШ**. За ово ћу издати накнадно наређење”.

Четници су 2. октобра попалили скоро све партизанске куће у Дражевићима и Бистрици и на зверски начин побили више људи и жена. На падинама Златара према Пријеполу налазио се само један батаљон III пролетерске бригаде. Он је цело после подне 2. октобра водио борбу и заустављао надирање четника, а пред вече се морао повући. У току ноћи пристигао је један батаљон II пролетерске бригаде и на четнике је извршен напад 3. октобра рано изјутра. Убрзо су развијени и протерани према Новој Вароши. У овим борбама четници су имали 25 мртвих и 12 заробљених. Заплењен је један митраљез са два сандука муниције, једна противколска пушка, два сандука ручних бомби, неколико стотина топовских и баљачких граната и већа количина дувана. Из батаљона III бригаде погинуо је један борац, а два су рањена. Оба батаљона су наставила да чисте од четника територију нововарошког среза. Очишћена су села: Дражевићи, Бистрица, Челице, Рутоши, Радоиња, Вранеша, и 12. октобра делови ових батаљона ушли су у Нову Варош. Четници су протерани на десну страну Увца.

Штаб 2. пролетерске дивизије био је предузео мере да се ослободи и Прибој. Он је за тај задатак одредио две чете II пролетерске бригаде, једну чету Пл>еваљског одреда и 3. батаљон III пролетерске бригаде, под командом Средоја Урошевића, команданта II пролетерске бригаде. Ове јединице су очистиле нека села од четника и 16. октобра после подне послале у Прибој два италијанска официра да преговарају са тамошњим италијанским гарнизонам о предаји Прибоја и прикључењу гарнизона снагама народноослободилачке војске. Преговори нису успели. Командант гарнизона је тражио да му се донесе наређење од коамнде дивизије „Венеција” из Берана, па ће онда партизанима предати варош. Тако је Прибој још остао у рукама италијанског гарнизона и четника.

Муслиманска милиција у Комаранима под командом Хусеина Ровчанина такође је постављала посебне услове за свој положај. Ровчанин је тражио да Комарани са Брода-

ревом остане под влашћу његове милиције све до свршетка рата и да снаге народноослободилачке војске не прелазе на ту територију. Он је половином октобра довео око 50 људи из шуцполиције, која се до тада налазила на територији дежевског, штавичког и сјеничког среза. Та полиција је била обучена у немачке униформе. За групу шуцполицајаца прикупљена је храна од народа. Тада су и немачки авиони почели да извиђају слободну територију, а нарочито уз лимску долину и део са леве стране Лима до реке Таре. Нриликом извиђања фашисти су с времена на време митраљирали Пљевља и нека села. Због тога су четници и муслиманска милиција из Комарана проносили вест да ће ускоро уследити немачка офанзива против партизана. Друга и III пролетерска бригада су биле сувише развучене. Оне су без своја два батаљона, која су се налазила у Црној Гори, држале заједно са новоформираним Пљеваљским, Бјелополским и Милешевским одредом територију пет планинских срезова. Четници су стално покушавали да потисну снаге народноослободилачке војске са овог подручја.

Цео октобар вођене су борбе против четника. Њихов притисак је био нарочито снажан на читаву територију нововарошког среза, и на територију милешевског и прибојског са десне стране Лима. Они су отуд стално надирали ка Пријеполу да га заузму. На том простору су се одиграле неколике значајне борбе, у којима је непријатељ претрпео велике губитке а и народноослободилачке снаге, међу којима и I. батаљон III пролетерске бригаде.

После ослобођења Нове Вароши штаб III бригаде је самоиницијативно предузео чишћење ширег терена. Једна од акција извршена је у правцу Божетића, Буковика и Штиткова на десној страни Увца. У акцији су антажоване две чете из III и једна чета из II пролетерске бригаде. Две чете I. батаљона III бригаде продрле су у Штитково пред зору 19. октобра и тротерале четнике немајући губитке. Четници су имали 48 мртвих и 30 заробљених. Заплећен је један митраљез оа муницијом. Чета II пролетерске није стигла у Штитково јер су је успут задржале неке четничке групе. Када је свануло, четници су се налазили на висовима изнад Штиткова. Отуд су извршили контранпад на I. батаљон и он је приликом извлачења из села претрпео тешке губитке. Погинуло је и рањено 30 бораца и руководилаца. Поред тога је изгубљен заплећени митраљез, још један митраљез и тешки минобачач, јер су изгинули пратиоци ових оружја. Први батаљон се пробио преко муслиманских насеља Кладнице и Урсула на леву страну Увца. Четници су при свом наступању поново заузели Нову Варош.

У акцијама снага III пролетерске бригаде 23. и 24. октобра четници су претрпели велике губитке. Пред сва-

нуће 23. октобра извршена је акција на гравцима Бистрица — Гобате, према селу Рутошима, и Бистрица—Китоња—Разбојиште, према селима Радоињи и Рутошима. У акцији су учествова**ли** 3. и 1. батаљон III бригаде. Трећи батаљон је дејствовао правцем Бистрица—Гобате, а 1. Бистрица—Разбојиште. Трећи батаљон је наишао на четнике и разбио их. Четници су на положајима оставили двојицу рањених четника и нешто муниције. Када је 1. батаљон изашао на Разбојиште, није наишао на непријатеља. Око 8 часова наишла је испод Разбојишта према Мангури једна колона четника. Батаљон је извршио јуриш и потпуно је разбио. Четнопхи су имали преко 50 мртвих, а око 20 је заробљено. Заплењено је 7 пушкомитраљеза, 56 пушака, пушчане мугошије, 3 пиштоља, 35 пари нових цокула, дувана, 4 јахаћа и 7 товарних коња. Остатак четника панично је побегао преко Радоиње на десну страну Увца.

Сутрадан, 24. октобра, поново је разбијена једна четничка колона на брду Козомору. У овој акцији убијено је и заробљено 22 четника. Заплењено је 12 пушака, једна енглеска машинка, сандук муниције и 4 товарна коња. Један део четника се повукао у правцу Тикве, северно од Нове Вароши. Први батаљон је наставио гоњење разбијених четника. На Дебелом брду источно од Нове Вароши четницима су почела стизати појачања од Кокиног Брода и од Амзића. Борба је вођена цео дан и четници су пред мрак били у знатној надмоћности, па су успели да потисну 1. батаљон према Козомору и Разбојишту. Из 1. батаљона је један погинуо, а двојица су рањена.

Четници Драже Михаиловића су вршили мобилизацију у Србији и слали своје оружане формације у правцу Сагадака. Ова мобилизација је вршена у околини Рашке, Чачка, Гуче, Ариља, Пожеге и Ужица. У Санцак су упућивани и делови Јаворског четничког корпуса. Због све већег учешћа једогаица Јаворског корпуса у борбама против народноослободилачке војске, Миладин Радуловић и други из овог корпуса извршили су ноћу између 1. и 2. новембра удар у Дежевској четничкој бригади и целу је разоружали и основали Ибарски партизански одред. После тога је командант Јаворског корпуса Радомир Цветић предузео праву хајку не само против нововарошког партизанског одреда него и против партизанских породица и свих оних за које се посумњало да су симпатизери народноослободилачке борбе. Ову активност четника позитивно су **оценили** Немци у Новом Пазару. Да би се обновила Дежевска четничка бригада, извршена је присилна мобилизација људи. Они који су избегавали да се одазову мобилизационом позиву ИИИ да га не приме били су прогоњени и убијани. Тако је

лизвидираи и изванстан број оних људи који су раније били избегли из Новог Пазара и околине због терора проалбанских оружаных формација, прогона и убијања.

Крајем октобра биле су се искупиле јаке четничке снаге на територији нововарошког и прибојског среза са десне стране Лима. Оне су покушале да снажним нападом поново заузму Пријепоље. Четници из Нове Вароши наступали су преко Златара у правцу Косатице и Дренове, а четници од Прибоја преко Бистрице на Битовик. У току дводневне борбе, 25. и 26. октобра, на Црном врху, Врањаку и Битовику четници су претрпели велике губитке у мртвима, рањеним и заробљеним. Међу убијенима нађен је на положајима и заменик команданта Јаворског корпуса капетан Ђорђе Томић. У овим борбама против четника учествовали су 1. и 3. батаљон III пролетерске и 1. батаљон II пролетерске бригаде. Партизани су имали 3 погинула и 16 рањених. У борби 25. октобра погинуо је испод Врањака и Гојко Друловић заједно са омладинцем Молизаром Буљугићем из Вранеша.

На територији пљеваљског среза деловали су 2. батаљон III пролетерске, Пљеваљски партизански одред и у Пљевљима један батаљон II пролетерске бригаде. У срезу су разбијене четничке групе око Бољанића, Ковача и Мелжака, које су вршиле терор и покушавале да спроведу присилну мобилизацију. На левој страни Лима, у милешевском срезу, дејствовао је милешевски партизански одред и један батаљон II пролетерске бригаде, који је повремено прелазео и на десну страну реке. У прибојском срезу дејствовао је један батаљон II пролетерске бригаде. У Бјелопољском срезу се налазио само Бјелопољски партизански одред. Четврти батаљон III бригаде дејствовао је против четника у беранском срезу. У бјелопољском срезу је поред формирања неколико батаљона одреда извршена и мобилизација нових бораца, за попуњавање других бригада. До 30. октобра послата су из овог среза у III бригаду 186 бораца, у II пролетерску 121, у IV црногорску 57 и штабу 2. пролетерске дивизије 20.

У другој половини октобра поново је била враћена на територију Санцака II далматинска бригада. Тада су снаге народноослободилачке војске прешле преко Комарана, којом приликом се Хусеин Ровчанин са својом милицијом повукао у правцу Сјенице. На територији Санцака била је расформирана и новоформирана италијанска народноослободилачка дивизија „Гарибалди“. Врховни штаб је издао наређење да се према овој дивизији има поступати као и према свакој југословенској народноослободилачкој јединици. Организација Комунистичке партије у Санцаку примила је на себе улогу да народу објасни садашњу улогу ових једи-

ница, чији су се војници до недавно налазили у јединицама које су као окупаторске снаге починиле велики број злочина у овом крају.

Крајем октобра II даљматинска бригада је упућена на десну страну Лима са задатком да са два батаљона ослободи од четника Нову Варош, а са друга два да изврши чишћење територије у Рутошима и Радоињи. У Комаранима и Бродареву остали су Милешевски партизански одред и једна италијанска бригада. Делови II далматинске бригаде ушли су у Нову Варош 28. октобра.

Јединице I бригаде 5. крајишке дивизије, уз садејство делова II пролетерске бригаде, ослободиле су Прибој 29. октобра. Након неколико дана формиран је уз помоћ ове дивизије Лимски партизански одред. Тада је формирана и једна италијанска партизанска бригада, у коју су ушли војници из ранијег итаЈшјанског гарнизона у Прибоју.

Почетком новембра са територије Санцака извршила су покрет три батаљона II пролетерске, један батаљон II далматинске бригаде и полубатерија топова на десну страну Увца правцем Доброселица—Борова глава—Шишачка коса—Медвеђе брдо према Златибору; успут нису нашш на непријатеЈБа. Четници су се повукли у два правца, једна група са Дражом Михаиловићем отишла је преко Златибора и Кремана у правцу планине Таре, а друга са Вуком Калажитовићем у правцу Бурађе и Ојковице.

Два батаљона II далматинске бригаде разбила су 2. новембра четничке групе у Акмачићима и Комаранима у нововарошком срезу. Једна група четника под командом Воја Лукачевића спустила се из Радијевића у Дрмановиће и с леђа напала ова два батаљона. Овим батаљонима су, међутим, била упућена појачања преко Златара и од Кокиног Брода. Четници су то на време сазнали, па су се повуклш на десну страну Увца. Снаге II далматинске бригаде такође су прешле Увац и продужиле правцем Божетићи—Штитково.

Од почетка новембра снаге народноослободилачке војске морале су да воде борбу и са Немцима, шуцполицијом, албанском жандармеријом, муслиманском милицијом из сјеничког среза и милицијом под командом Хусеина Ровчанина, која је била избегла из Комарана. Непријатељ је кретно из Сјенице према Пријепољу у три правца. Главнина снага кретала се од Сјенице комуникацијом према Пријепољу, десна колона од Сјенице према Златару, а лева од Сјенице преко Тријебина према Бродареву. Поред комплетног пешадијског наоружања, непријатељ је био наоружан и са 6 топова, од којих су две биле хаубице, затим са неколико лак~х и некоЈшко средњих и тешких тенкова и већим бројем тешких минобацача.

Муслиманска милиција са нешто људи у немачким униформама под командом Хусеина Ровчанина брзо је продрла у правцу Бродарева. Она је у једном кланцу срела колону од 90 италијанских војника који су ишли од Бродарева за Странане. Напали су Италијане и убили 19 војника и два борца из Милешевског партизанског одреда. Остали део колоне се повукао натраг у Бродарево. Милиција је запосела полажаје Јазавац—Ђурово Брдо—Јасен, угрожавајући Бродарево. Тада је из Нове Вароши хитно пребачен 1. батаљон III пролетерске бригаде, који је 7. новембра протерао непријатеља на десну страну Лима. У овој борби милиција је имала једног мртвог, 6 рањених и 3 су заробљена, док 1. баталлон није имао губитака.

Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је да се изврши општи напад на непријатеља са три колоне. Једна колона у саставу од две италијанске бригаде „Венеција“, 1. батаљон III пролетерске бригаде, једног батаљона Плевалског и Милешевског партизанског одреда да дејствује на правцу Странани—Јадовник—Горње Гоње—Тријебинско поље; друга колона у саставу од једне италијанске бригаде „Венеција“ и 3. батаљона III бригаде да крене са простора Гвозд—Каћево правцем Гвозд—Милошев До—Рудопоље; трећа колона у саставу II далматинске бригаде и италијанске бригаде „Тауриненсе“ да се пребаци са простора Трудово—Штитково на територију Радијевићи—Дрмановићи и одатле преко Мишевића, Горњих и Доњих Лопижа ради дејства на Сјеницу са северне стране. Друга пролетерска бригада је остала на положајима Кокин Брод—Борова глава.

Прва колона је од 8—10. новембра водила борбе око Гоња, али због неповезаности једишгца није успела да протера непријатеља са коса око села. Друга колона се 8. новембра сукобила са непријатељем на Малом Јадовнику и успели да га протера преко Милошевог Дола. Она је избила на караулу и Голо брдо. Непријатељ је претрпео знатне губитке. Заробљен је један рањени Немац и запаљено 8 шињела, 3 товарна коња, 4.000 метака. Због јаке хладноће јединице су се повукле увече 11. новембра са заузетих положаја у село Чворовиће. Трећа колона је са две чете II далматинске и једном четом италијанске бригаде избила 11. новембра на Бабињачу. Пред вече Немци су их гађали са Мишевићке косе. Остале снаге ове колоне су се сместиле у Горње и у Доње Лопиже. Штаб колоне је дошао до писма кога су четници упутили Немцима у Сјеницу, обавештавајући их да се партизанске снаге припремају за напад на варош.

На основу прикупљених података о непријатељу, штаб дивизије је издао наређење да се изврши блокада Сјенице са три колоне. Ниједна колона није успела да изврши по-

стављеки задатак и поред извесних успеха на сектору 3. батаљона III бригаде, и једошица II далматинске бригаде, јер је непријатељ све предузео за одбрану Сјенице. Он је у току 12. новембра добио и појачање од око 500 људи из правца Кладнице. У овим борбама 3. батаљон III бригаде нанео је непријатељу веће губитке, али је и сам имао 3 погинула и 7 рањених. Ноћу између 12. и 13. новембра непријатељ је напао на положаје II далматинске бригаде, али је био одбијен претрпевши веће губитке. И из II далматинске бригаде су 3 погинула а 9 рањена. После тога су све снаге народноослободилачке војске повучене на линије: Страњани—Бродарево, Милошев До—Гвозд—Каћево и Аљиновићи—Мишевићи—Радијевићи. Да би се олакшала ситуација јединица које су се повукле на одређене положаје и спречила намера непријатеља да изврши наглад на Пријепоље, наређено је II пролетерској бригади да са своја два батаљона и два батаљона бригаде „Тауриненсе“ дејствује правцем Комарани—Урсуре—Крстац према Сјеници и на себе привуче један део снага са комуникације Сјеница—Пријепоље. У то време су се појавиле и четничке групе од Штиткова и од Ојковице и Бурађе, које су покушале да пређу на леву страну Увца. Снаге народноослободилачке војске биле су принуђене да и са њима воде борбу.

Према Јадознику су биле упућене јаче непријатељске снаге. Оне су успеле да разбију обе италијанске бригаде које су биле повучене у Страњане. Након тога, људство ових бригада је пребачено на Јабуку. У зору 14. новембра непријатељ је изненадио и 3. батаљон III пролетерске бригаде, наненео му велике губитке и запленио 2 митраљеза, 2 пушкомитраљеза, противтенковску пушку и око 3.000 метака. У овом нападу је нестало 13 бораца из 3. батаљона. Међу погинулима се налазио и заменик команданта бригаде Вуко Јововић, а тешко је рањен заменик комесара бригаде Јефто Шћепановић Чајо. На овоме сектору је опкољена и после кратке борбе разбијена III бригада „Венеција“. Непријатељ је поред осталог оружја запленио и два брдска топа, а Јш без затварача и нишанских справа, које су артиљерци успели да скину и понесу са собом. У току овог дана непријатељ је успео да потисне и делове II далматинске бригаде северно од Аљиновића на Златарско брдо.

Ситуација је била врло озбиљна како на комуникацији према Пријепољу, која је остала отворена, тако и према Бродареву, где су се налазиле врло мале снаге. Због тога су под командом Жарка Видовића упућена два батаљона III пролетерске бригаде, један батаљон Пљеваљског партизанског одреда и један батаљон II пролетерске бригаде¹ у

¹ Од овог батаљона на одређено место је стигла само једна чета.

налад на непријатеља правцем Дечево—Сопотница—Мали Јадовник. Два и по батаљона IV крајишке бригаде пребачена су на положаје Црквине. Око 12 часова 14. новембра три непријатељске колоне су кренуле према Пријепољу. Он је потиснуо крајшпке баталлне са положаја на Црквикама према Кошевинама.

Ноћу између 14. и 15. новембра извршен је напад на непријатеља са три стране. Јединице под командом Жарка Видовића без борбе су избиле на Мали Јадовник и продужиле према Караули и Горњим Гоњима. Крајишки батаљони су у четворочасовној борби потисли непријатеља и стигли до првих кућа у Каћеву, али су их Немци противнападом присилили да се повуку на Кошевине. У овој борби непријатељ је имао преко 30 мртвих, а крајшшшци 3 погинула и 8 рањених. Крајишници су запленили 2 машинске пушке, 3 парабелума и ногаре са нишанским справама за тешки бацач, а изгубили су један пушкомитраљез. Јединице II далматинске бригаде, уз помоћ једног батаљона II пролетерске, овладале су једним делом преко Мишевића Туријаком, а другим делом су протерале непријатеља са Тетребишта и Крста ка школи и цркви у Аљиновићима.

Непријатељ је 15. новембра добио појачање из Сјенице и од Каћева, напао је делове II далматинске бригаде и поново их потиснуо на Златарско брдо. Немци су продужили са нападом и избиле на Златарско брдо и на Суви бор. Јединице народноослободилачке војске су одступиле на простор Радијевићи—Булатовићи—Дрмзановићи. Ове јединице су увече извршиле противнапад и поново овладале Сувим бором и Златарским брдом. Делови под командом Жарка Видовића извршили су 16. новембра напад на комуникацију Сјеница—Пријепоље правцем Дебело брдо—Кобиља глава. Када су изашли на комуникацију, непријатељ је извршио пет узастопних противнапада и уз велике губитке² потиснуо народноослободилачке снаге према Малом Јадовнику. У тој борби погинула су 2 партизана, а 9 је рањено. Пред зору 16. новембра Немци и муслиманска милиција извршили су снажан напад на положаје према Бродареву, које су држали један италијански баталон и делови Милешевског и Пљеваљског партизанског одреда. После жестоке борбе и отпора, који су давале ове јединице, непријатељ је успео да заузме Бродарево. У борби су из Милешевског одреда погинули политичтси комесар батаљона Душан Ратковић, командир чете Владе Дивац, санитетски референт Верица Тановић и још 6 бораца, 10 бораца је рањено, а 2 су контузована. Сутрадан је 4. батаљон III бригаде цео дан водио

² Непријатељ је припуштен на блиско одстојање и тек онда је на њега отворена ватра.

борбу и предвече присилио непријатеља на одступање из Бродарева у правцу Страњана. Заплењено је нешто оружја и муниције, као и два товарна коња.

Два батаљона II пролетерске бригаде која су извршила покрет од Борове главе према Буковику и Урсулама северно од Сјенице водила су 15. и 16. новембра борбу прво са четницима, а затим са муслиманском милицијом. Непријатељ је претрпео знатне губитке, а заплењено је 11 пушака, један пушкомитраљез и један пипгољ. Два батаљона II бригаде имала су 6 погинулих, 5 рањених и 2 нестала.

У десетодневним упорним борбама јединице народноослободилачке војске су биле прилично проређене и изморене. Да би се одмориле а и са јачим снагама затвориле правац према Пљевљима, одлучено је да се изврши регруписавање снага на левој страни Лима. Друга пролетерска дивизија одређена је да брани сектор: СеЈвашница—Велика Жупа—Комарани—Бродарево, па су бригаде биле распоређене: II пролетерска на простор између Селашнице и речице Миоске, један батаљон у село Чадиње изнад Коловрата и једна чета у Пријепољу; II далматинска на линију Велика Жупа—Грачаница—Крушево, са задатком одбране леве обале Лима; III пролетерска на линију Бродарево—Балићи—Ђурово брдо—Буковик—Гојаковићи са задатком да брани леву обалу Лима на том правцу. Поред тога, бригадама је стављено у задатак да изврше разоружавање муслимана из милиције, јер се већина њих у критичним моментима стављала на страну окупатора. Два батаљона 5. крајишке дивизије смештена су у Расно, а један на простору Душманићи—Градина, један на Кошеvine са задатком да брани Пријепоље.

У току ових борби непријатељ је вршио злочине и вад становштвом у српским селима; убијани су људи и жене, па и деца; куће швачкане и паљене.

РАД НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ И ОСНИВАЊЕ АНТИФАШИСТИЧКОГ ВЕЋА НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА САНЦАКА

Ослобођењем већег дела Санцака у септембру и октобру 1943. године створени су услови за нови полет устанка у овоме крају. Обласни комитет КПЈ за Санцак, са секретаром Војом Лековићем, развијао је делатност у свим областима на слободној територији. Како је који крај ослобађан, тако су се тамо нашли комунисти да организују и успоставе кооданду места, да организују и одрже збор или конференцију за избор одборника и оснивање народноослобо-

дилачких одбора. Успостављен је рад средњих НО одбора у Пљевљима и у Бијелом Пољу. Основан је први Срески народноослободилачки одбор у Пријепољу, са председником Сретеном Вукосављевићем и потпредседником Муратом Шећерагићем, затим су основани срески одбори и у Прибоју и Новој Вароши. У сваком насељу грађани су обухватани у организације Народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена, Антифашистичке омладине а деца у пионирску организацију.

Поред прогласа који су упућивани народу Санцака, Обласни комитет је давао партијским организацијама у срезовима упутства за рад око оснивања народноослободилачких одбора и других организација. Главни штаб за Санцак упутио је проглас народу 25. септембра и 9. новембра, у којима је позвао све снаге на мобилизацију за ослобођење земље. Ово су чиниле и друге политичке организације. На пленарним седницама народноослободилачких одбора доношене су посебне резолуције о тим питањима. За мобилизацију нових бораца биле су ангажоване све снаге. О томе се говорило на свим зборовима и конференцијама, на седницама НОФ, АФЖ, Савеза антифашистичке омладине, као и на свима састанцима основних организација Комунистичке партије. У бјелопољском срезу су на зборовима и конференцијама биране мобилизационе комисије, у које су улазили сељаци и чланови штаба Бјелопољског партизанског одреда. Све ово показује да је организација Комунистичке партије у Санцаку читав рад на слободној територији усмерила на окупљање народа у јединствени фронт борбе против окупатора и домаћих издајника.

Команде чета су новомобилисане борце обавезно упознавале са вештином извођења оружаних акција и са разним видовима борбе. Партијске организације су у четама и батаљонима организовале политичка предавања о значају ослободилачке борбе и о улози народноослободилачке војске у тој борби. Међутим, због честих напада непријатеља, који су се понављали из дана у дан, за овај рад није увек било времена и дешавало се да новомобилисани борци ступају у тешке борбе без довољних претходних припрема. У таквим случајевима многи се нису могли снаћи, па су се, поред других разлога, и због тога дешавала појединачна дезертерства. Обласни комитет је овом питању посвећивао посебну пажњу. Он је између осталог послао 30. новембра и упутства среским комитетима да све основне партијске организације најозбиљније узму ово питање у разматрање. Он је скренуо пажњу да се у првом реду морају извршити у народу такве припреме и агитација, да мобилизација нових бораца свуда добије добровољни карактер. Затим да се бежање из јединица или из борбе постави као питање части

сваког борца посебно и становништва **оног насеља** одакле су борци. Партијским организацијама је било стављено у задатак да путем масовних полгитичких организација развијају у народу свест о томе да се дезертерство сматра највећом срамотом. Обласни комитет је решио да се дезертери не могу примати ни на какве дужности у позадошском раду и да треба утицати на народ да им онемогући боравак у селу.

Организације Комунистичке партије по срезовима посвећивале су пуно пажњу пријему нових чланова у КП и СКОЈ и формирању нових основних партијских и скојевских организација. Приликом мобилизације нових бораца водило се рачуна да се јави што већи број чланова КП и СКОЈ. У насељима је остављен само неопходан број чланова како би организације могле да опстану и да раде.

У сачуваном извештају Пљеваљског среског комитета, који је био поднет Обласном комитету КПЈ за Санџак почетком новембра 1943. године, каже се да су у срезу радила 34 члана КП и 14 кандидата, који су били сбухваћени у пет основних партијских јединица, као и 7 чланова Среског комитета. У селима су постојале свега две партијске јединице, и то у Готовуши и у Илином Брду, док су остале три биле у Пљевљима. У осталгш селима овог срса налазио се по један члан КП, и то углавном као секретар општинског народноослободилачког одбора. Скојевска организација и АФЖ су били у формирању. До подношења извештаја Обласном комитету било је 12 сеоских актива СКОЈ, а формиран је и Срески иницијативни одбор АФЖ.

Од ослобођења Пљевља у срезу је одржано око 40 конференција, од којих десет у Пљевљима. На конференцијама се говорило о циљевима народноослободилачке борбе и о **мобилизацији** нових бораца, о стању на фронтима, о савезницима, о четницима и њиховој пропаганди, о народној власти и њеним задацима. У Пљевљима је одржан и један општи манифестациони збор коме је присуствовало око 1.200 грађана из града и среза. Поред тога, у Пљевљима је одржано осам приредби и три усмене новине, које је посетио **вељски** број грађана.

Чим је ослобођен део пљевалског среза успостављен је рад народноослободилачких одбора у готовушкој, илинобрдској, отиловићској, матарушкој и пљевалској општини, док су народноослободилачки одбори у премћанској, боланичкој и косаничкој општини били у формирању. Буковичка, мељачка, бобовска и хоћевинска општина тада су још биле под контролом четника.

У вези са мобилизацијом нових бораца постигнути су добри резултати. У срезу је формиран партизански одред са 300 бораца, сврстаних у три батаљона. Одред је у почетку био слабо наоружан, због тога није могао успешно да изводи

оружане акције против добро наоружаних четника. Није имао ниједно аутоматско оружје. Поред бораца мобилисаних у одред, из среза је отишло у бригаде 300 добровољаца.

До краја октобра били су ослобођени Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље, Нова Варош и Прибој и остали слободни све до непријатељске офанзиве у децембру, изузев Нове Вароши, која је за ово време неколико пута прелазила из руке у руку.

На својој првој пленарној седници од 4. октобра Привремени народноослободилачки одбор за пљеваљски срез са председником Душаном Ивовићем и секретаром Владом Дамјановићем, донео је резолуцију у којој је постављен програм рада. Задаци који су били постављени пред Народноослободилачки одбор пљеваљског среза били су задаци и осталих среских народноослободилачких одбора. Резолуција је у почетку позивала народ пљеваљског среза да се организује и прохшфи народну власт путем народноослободилачких одбора изабраних демократским путем; да учини крај братоубилачком клању „организованом од окупатора а спровођеном од стране домаћих издајника: усташа и четника". Даље је стајало и следеће:

„Мобилизација је наш основни и неодложни задатак. Ми морамо учинити све да редове наше храбре војске попунимо хиљадама нових бораца, јер то од нас захтевају интереси народноослободилачке борбе и интереси народа. Ми морамо остварити чврсту везу и сарадњу између војних власти, с једне, и народноослободилачких одбора, с друге стране, уједињујући све снаге народа у борби против окупатора и његових слугу ... Ми се морамо старати за уредно снабдевање народноослободилачке војске и партизанских одреда: храном, оделом, обућом и другим потребама ...

Ми се такође морамо старати да обезбедимо живот породицама наших погинулих и мобилисаних бораца. Морамо се старати о породицама сиромашних опљачканих и попаљених од стране окупатора. За то ми морамо одмах створити народноослободилачки фонд, и треба обухватити најшире народне масе и ангажовати их у народноослободилачкој борби путем добровољних прилога.

Ми морамо свим силама настојати да организујемо и учврстимо културно-просветни рад међу широким народним масама ...

Ми морамо повести оштру и немилосрдну борбу против пете колоне, против свих оних који својим разорним и издајничким радом свесно служе окупатору, разједињавају наше редове на штету народних

Рапорт команданта и политичког комесара IV санџачке Оригаде приликом њеног формирања, 1. децембра 1943
године, команданту и комесару Главног штаба Санџаха

интереса и интереса наше народноослободилачке борбе. ... Све ово није лако, али у даиашњој великој борби нема веће части него бити представник народне власти, радити, борити се за свој народ, спроводећи горе постављене задатке".

Поред наведених задатака, срески народноослободилачки одбори су помагали и давали упутства за рад општинским и месним одборима и вршили надзор над њиховим радом. Срески одбори су строго водили рачуна о односу месних и општинских одбора према грађанства, нарочито када се радило о обавезама давања намирница за исхрану војних јединица. Срески НОО су упозоравали месне и општинске одборе да се разрез намирница за исхрану има вршити само према имовном стању грађана. На сваку пријаву грађана о неправилном поступку вођена је истрага и кривци су узимани на одговорност.

Народноослободилачки одбори су строго водили рачуна о хигијенским условима у насељима и о предузимању мера за спречавање ширења заразних болести. За сузбијање вашљивости биле су формиране посебне санитетске екипе које су са казанима ишле од насеља до насеља и париле одећа и постељину. Екипе су подучавале омладинке по селу како да се боре против вашљивости. Срески народноослободилачки одбори давали су упутства за предузимање разних превентивних мера за сузбијање заразних болести. Тако је Народноослободилачки одбор за пљеваљски срез крајем новембра послао општинским НОО следеће наређење:

„Ради спречавања ширења заразних болести потребно је да свака општина увек има на расположењу извесну количину креча као дезинфекционо средство у циљу спречавања заразних болести.

У интересу народног здравља наређује се томе одбору да одмах организује печење креча и исти прихвати од 10 до 20 тона. Резерва овога креча треба да буде на подесном месту... одакле ће се употребљавати за кречење — дезинфекцију. Од испеченог креча оставити један део незагашеног креча. Ову наредбу схватити као хитну и ради тога одмах приступити извршењу исте".

После ослобођења Бијелог Поља, у бјелополском срезу су уз помоћ војних позадинских власти фордшране здравствено-просветне секције и при среском народноослободилачком одбору и при шест општинских НОО, а по селима су успостављене здравствене екипе. Секције су организоване одржавање предавања из области заштите народног

здравља, а екипе су радиле на организовању спречавања појава заразних болести.

После успостављања народноослободилачке власти на ослобођеној територији Санцака, формиран је 10. новембра Иницијативни одбор за сазивање скупштине на којој би се основало Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санцака. У иницијативном одбору, између осталих, били су Војо Лековић, Велимир Јакић, Миле Перуничкић, Душан Ивовић, прота Јевстатије Караматијевић, Милоје Добрангиновић, Сретен Вукосављевић, Мурат Шећерагић.

На скупштинама среских народноослободилачких одбора у пет срезова изабрано је 250 делегата за Оснивачку скупштину Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака. Скупштина је одржана 20. новембра 1943. године у Плевљима, а отворио ју је члан извршног одбора АВНОЈ Миле Перуничкић. После реферата о политичкој и војничкој ситуацији у Југославији и на савезничким фронтovima и дискусије доиета је резолуција.

У резолуцији Скупштина је изјавила да признаје као „једино политичко руководство народноослободилачке борбе и једино право представника народа Југославије Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, које је израсло из наше крваве и јуначке борбе и које је оличење демократских и слободарских тежњи наших народа". Даље Скупштина у име народа Санцака изијављује „да југословенска избегличка влада нема никаква права ни да представља ни да заступа народ Санцака, јер је она преко свог министра војног генерала братоубице Драже Михаиловића сарађивала са окупаторима и организовала братоубилачки рат у нашој земљи и водила борбу против народа и његових ослободилачких тежњи". Скупштина је у резолуцији са дивљењем поздравила „херојску борбу братских народа Совјетског Савеза" и са одушевљењем поздравила „победнички марш Црвене Армије". Она је поздравила и „победу великих савезника Енглеке и Америке над непријатељем малих народа и крвником човечанства". Она је даље поздравила „доношење декларације о одговорности ратних злочинаца, уверена да ће праведна казна постићи не само хитлеровске фашистичке злочинце већ и све њихове слуге — домаће издајнике". Даље је у резолуцији стајало:

„Скупштина изјављује да ће народ Санцака учинити све, у заједници са народима осталих покрајина наше домовине, да се не поврате противнародни режими бивше Југославије, да се не поврати и не повампири Југославија националног угњетавања и народног бесправља... Народ Санцака неће дозволити да се поврати стари државни и општински издајнички апа-

рат, који је у Југославији служио свим ненародним режимима, а после капитулације постао послушно оруђе и ослонац фашистичког окупатора.

Скупштина сматра да само Југославија уређена на демократској федеративној основи одговара потребама и интересима народа Југославије и да ће само таква Југославија, у којој неће бити ни један народ ни једна покрајина и област предмет угњетавања и tlačења, моћи ујединити наше народе у једну трајну и срећну државну заједницу. Скупштина упућује своје пламене борбене поздраве земаљским антифашистичким већима хрватског, словеначког и црногорског народа, са којима данас народ Санцака учествује раме уз раме у овом ослободилачком рату, стварајући темеље будуће слободне, народне, демократске федеративне Југославије.

Ради мобилисања и окупљања свих народних снага и уједињења свих напора народа Санцака, као и ради успешног и брзог решавања свих питања и задатака која пред народ Санцака поставља народноослободилачка борба, скупштина представника народа Санцака, у духу закључака АВНОЈ о оснивању земаљских већа, одлучује да се изабере Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санцака, које ће заједно са извршним одбором изабраним из његове средине стајати на челу народноослободилачке борбе, као највише политичко тело и представништво народа Санцака.

У Земаљском антифашистичком већу народног ослобођења Санцака окупљени су представници народа, без обзира на верску и националну припадност, без разлике на политичка и партијска опредељења, а који су својим држињем и радом у народноослободилачкој борби доказали своју љубав према народу и слободи, они којима заиста на срцу леже интереси народноослободилачке борбе, братства Срба и муслимана, њихове будућности...

Братство и јединство Срба и муслимана Санцака јесте први уелов брзе победе и срећније будућности Санцака. Стварање борбеног јединства Срба и муслимана јесте први и основни задатак који се поставља не само пред Земаљско антифашистичко веће Санцака, већ и пред све честите и родољубиве синове Санцака.

Земаљско веће ће свим силама радити да се учврсти братство Срба и муслимана... у ту сврху Земаљско веће ће још више развити и уједикити рад народноослободилачких одбора и свих масовних антифашистичких организација, учвршћиваће јединство

фронта и позадине, стараће се о још бољем снабдевању наше војске свим потребама, учвршћиваће народну власт, трудиће се да се подигне културно просветни ниво, да се пружи здравствена помоћ и организује социјално старање, као и да се осигура лична имовна безбедност и организује што нормалнији привоедни живот на слободној територији.

Земаљско веће изабраће из своје средине одбор са председником и три потпредседника, а скупштина ће упутити проглас народу Санцака..."

Након усвојене резолуције прочитан је и усвојен проглас народу Санцака. Проглас су потписали сви изабрани делегати који су учествовали у раду Скупштине. Тиме је рад ове прве антифашистичке скупштине у Санцаку завршен. У веће су изабрана 62 члана. Оно се конституисало и за председника изабрало Сретена Вукосављевића, затим три потпредседника и 6 чланова, који су заједно са председником и потпредседницима сачињавали Извршни одбор Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака. Тако је на територији Санцака и организационо био успостављен највиши орган народноослободилачке власти и опште политичко тело, које је много допринело даљем развоју ослободилачке борбе и мобилизацији нових снага све до коначне победе и ослобођења земље. Главни задатак свих фактора на ослобођеној територији Санцака, поред снабдевања војске животним намирницама и бриге о рањеним и болесним борцима, био је мобилизација нових бораца. Поред попуњавања III пролетерске бригаде и других јединица које су се бориле на тој територији, формирана је 1. децембра IV народноослободилачка ударна бригада Санцака.¹ То је била друга бригада коју је дао народ Санцака. Бригада је остала под командом Главног штаба за Санцак све до уласка у састаз 37. дивизије, почетком марта 1944. године.

Одмах после оснивања ЗАВНО Санцака, одржан је у Пљевљима и први конгрес Уједињеног савеза санчачке антифашистичке омладине. Организовању и одржавању овога Конгреса Обласни комитет КПЈ за Санцак такође је посветио пуну пажњу. Он је за време припрема упутио писмо среским комитетима, у коме је скренуо пажњу на значај овога Конгреса. У писму су дата упутства да све партијске јединице у срезovima веома озбиљно настоје да на Конгрес дође што већи број омладине, нарочито муслиманске. У писму се на крају каже: „настојте, другови, да ово буде што

¹ Први члзнови штаба бригаде били су: командант Милан Абрамовић, заменик команданта Чедо Друловић, политички комесар Живко Жижих, заменик политичког комесара Вељко Мариновић.

боље организовано, јер ће се по томе мерити снага не само омладинских организација него и наше партије".

Тих дана је одржано у Пљевљима и Обласно партијско саветовање, на коме је претресано неколико питања из рада организације Комунистичке партије на даљем развијању и јачању народноослободилачке борбе у Санцаку. Овом саветовању су присуствовали партијски радници из пљеваљског, бјелопољског, милешевског, нововарошког и прибојског среза и из војних јединица које су се налазиле на територији Санцака.

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА НА СЛОБODНУ ТЕРИТОРИЈУ САНЦАКА КРАЈЕМ 1943. ГОДИНЕ

Припремајући офанзивне операције против снага народноослободилачке војске, Немци су имали у виду и оне снаге које су се налазиле у Санцаку, на самој граници Србије. Осим тога, они су планирали нападе на слободну територију у источној Босни и са територије Санцака. Због тога су и одредили јединице које треба да продру комуникацијама Рашка—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и даље Пријепоље—Пљевља—Чајниче—Горажде и Пријепоље—Прибој—Вишеград. За операције преко Санцака одређена је једна брдска немачка дивизија, која је за ту офанзиву посебно била појачана другим снагама. Немци су у току читавог новембра водили упорне борбе против народноослободилачке војске у Санцаку, и то на правцу Сјеница—Бродарево, Сјеница—Пријепоље и Сјеница—Нова Варош. Поред Немаца, у тој борби су учествовале и проалбанске оружане формације, муслиманска милиција и четници. Окупатор се понашао као да води превентивну одбрамбену борбу ради спречавања продора народноослободилачке војске у правцу Сјенице и Новог Пазара. За то време њему су пристизала нова појачања и он је преко своје добро организоване обавештајне службе прикупљао податке о броју и наоружању партизанских снага у Санцаку. Непријатељ је покушао са преглутањем дезинформативних вести, с намером да изазове извесно слабљење будности у штабовима партизанских јединица. Поред тога, он је једном наредбом прекинуо размирице између четника и муслиманске милиције. Сматрајући борбу четника Драже Михаиловића као драгоцену помоћ својој офанзиви, Немци су са њима склопили споразум о заједничкој борби против партизана. У духу тога споразума немачки командант на сектору Сјенице Румпер издао је у новембру следеће наређење:

„Наређујем да од данас сваки муслиман, сваки четник под заједничком командом буде послушан, дисциплинован и коректан. Међусобна непријатељства су престала и прекорачење ове каредбе казниће се најстрожије! Муслиманска милиција на југу има две групе. Група Гаљан и Група Сијарић. Свака група је самосталан одред под командом мојом“.

Хаупштурмфирер Румпер 15. новембра наређује Ђазиму Сијарићу следеће:

„Наређујем да одмах поведете енергичну борбу против комуниста који се налазе на вашем сектору у срезу бјелопољском. Ова иста наредба важи за Гаљана Лукача и његове људе. У ову сврху одмах ступите у везу са четницима Михајла Андрића, Светозара Добрашиновића, Лека Лалића, Бранка Ђурашковића и Бећира Томовића, који се налазе у селима Гргаје и Црвско и одмах заједнички и споразумно поведите акцију против партизана у срезу бјелопољском. Десно и лево ухватите везу са немачким одредима.

Наредите вашим јединицама да престану са пљачком и нападима на српска села, а запљачкана стока има се одмах Србима вратити, у противном ако се ово наређење не изврши казнићу најстрожије. У садашњим операцијама против комуниста у Санцаку учествују немачки одреди, четници и муслимански добровољци. Између вас и четника мора бити заједничка и споразумна акција против комуниста, јер смо се ми са четницима споразумели“.

На горње наређење Ђазим Сијарић је 17. новембра одговорио Румперу следеће:

„Башу цеђену наредбу од 15. XI 43. послату по Баху Мекићу примио сам дана 16. XI т.г. у 1 час, по којој ћу у свему поступити. Ступићу у везу са четницима Андрића Михајла, који се налази у селу Гргаје у Црвско, и са њима споразумно и искрено сарађивати у борби против комуниста. Лево и десно одржаваћу везу са немачким трупима. Обратићу највећу пажњу на моје јединице и издаћу строго наређење да не смеју вршити пљачку и напад над српским живљем и селима. Како сам сазнао Лукач Гаљан налази се у Сухом Долу те сам и њега позвао да са својим људством ступи у акцију против комуниста.

Данас у 11 сати са својим људством од пет лица одлазим на место звано Врх ради састанка са коман-

дантом четника среза бјелопољског Михајлом Андрићем да заједнички саставимо споразум о акцији против комуниста. Резултати ових разговора биће вам достављени".

У то време се одметнула у штавичком срезу једна група милицајаца на челу са Фаиком Бахтијаревићем и прешла у илегалност као група која се „определила за народноослободилачку борбу". Иако ова група није предузимала никакве оружане акције, јер је за то била мала, настала је велика узбуна због одметништва. Читави одреди милиције и жандармерије слати су у потеру, али „нису успели" ни да наиђу на групу, јер је Фаих Бахтијаревић био у служби гестапоа.

После повлачења јединица 2. пролетерске дивизије на леву страну Лима, Немци и муслиманска мшгиција су 22. новембра напали на Бродарево и после краће борбе са његовом малом посадом заузели га. Истога дана четници су уз помоћ Немаца заузели Нову Варош, потискујући отуд слабије делове 5. крајишке дивизије. Делови III пролетерске бригаде су истог дана увече потисли непријатеља из Бродарева, који је одступио на десну страну Лима. Увече 23. новембра непријатељ је поново покушао напад на Бродарево, али је био одбијен. Делови IV крајишке бригаде су ноћу између 25. и 26. новембра напали четнике у Новој Вароши и протерали их. Том приликом заробљено је 16 четника и ослобођена су 4 црвеноармејца које су Немци вукли са собом као послугу. У том међувремену делови II пролетерске бригаде вршили су скоро свакодневна насилна извиђања у правцу Каћева, и од Ивања према Страњанима.

У Пријепоље је 29. новембра стигла I шумадијска бригада са командантом Радивојем Јовановићем Брадоњом. Са бригадом је дошао и Мома Марковић. Народ у Пријепољу је цвећем дочекао и срдечно поздравио долазак ове бригаде. Бригада се сместила у Пријепоље да се одмори неколико дана.

Распоред јединица 2. дивизије 3. децембра био је следећи: Друга пролетерска бригада је са два батаљона одређена на десну страну Лима линијом Кошевине—Бјелобаве—долина Милешевке и Ивање—Дивци—Зебуђа, а друга два су одређена на леву страну Лима; III пролетерска је уггућена у правцу Бродарева на простор Јасен—Оштра стена—Балићи—Ђурово брдо—Браковићи; II далматинска бригада је остала у резерви на простору Јабукe. Тога дана увече штаб III пролетерске бригаде је добио обавештење да ће непријатељ 4. децембра извршити општи напад на Бродарево и Пријепоље. Он је одмах преко радиостанице обавестио о томе штаб 2. дивизије, а јединицама своје бри-

гаде издао наређење да буду у приправности. Како су и раније стизала слична обавештења, то у штабу дивизије ни овоме није поклоњена пажња. Због тога нису ни биле предузете мере гредострожности и приправности.

Немци су, имајући добра обавештења о снагама народноослободилачке војске, њиховом наоружању и распореду на сектору свога напада, извршили у току ноћи 4. децембра покрете према Пријепољу, Бродареву и Новој Вароши. Поред напада на Пријеугоље комуникацијом из правца Каћева, они су се са једном групом људи из муслиманске **миџије**, који су добро познавали терен и били преобучени делом у обична селачка одела а делом у беле мантиле, спустили дошном речице Зебуђе до Лима и одатле десном страном реке стигли до моста у Пријепољу, ликвидирали на њему стражу и заузели га. Немци су рачунали да ће на овај начин заузети Пријепоље још у току ноћи и да ће се моћи већ у јутарњим часовима 4. децембра појавити са тенковима пред Пљевљима, у којима се поред осталог налазила и болница корпуса са великим бројем рањених и оболелих бораца и руководиоца. Првој брдској дивизији, која је била моторизована и појачана једним батаљоном тенкова, операционим планом је постављен задатак који је захтевао брз продор према Пљевљима и даље у правцу источне Босне. Међутим, овај план муњевитог продара у Пљевља није се испунио. На левој страни Лима, поред самог моста кога су Немци **заузели**, налазила су се у згради болнице два батаљона I шумадијске бригаде. Херојска борба два батаљона онемогућила је муњевити продор непријатеља ка Пљевљима и источној Босни. Зграда **болнице** је била потпуно порушена, али преостали борци из два батаљона I шумадијске бригаде нису дозвољавали хитлеровским трупама ни да тенковима пређу преко моста на Лиму. Тек у сумрак дана од 200 бораца 70 преосталих одступило је из зидина **болничке** зграде и гробило се у правцу Јабукe. И од ових 70 половина их је била рањена.

Непријатељ је истог дана око 6 часова неопажено прешао Лим испод Јасена и наступао према Бродареву. У близини Бродарева се сукобио са 2. батаљоном II бригаде. После дуже и оштре борбе са овим батаљоном, он је успео да га потисне и уђе у Бродарево. Тада је добио појачање и овладао косама изнад Бродарева, затим Јазовцем и косама изнад села Балића. Са Јазовца непријатељ је једном колоном продирао у правцу Ђуровог брда и Буковика. Први батаљон III бригаде је извршио напад на непријатеља и потиснуо га са Ђуровог Брда. Увече око 21 час три батаљона III бригаде извршила су напад на непријатеља у циљу његовог протеривања на десну страну Лима. И поред тога што је непријатељ претрпео велике губитке и што је био

потиснут са предњих положаја, он није био савладан него је својим контранападима повраћао изгубљене положаје. Бригада је у овој борби имала 18 погинулих и рањених. Од непријатеља је заплењено 5 сандука муниције за немачки пушкоститраљез „шарац“ и нешто муниције за митраљез „бреду“. После овог неуспелог напада јединице III бригаде су се повукле на положаје Барице—Брајковац—Рајчевићи са задатком да затворе правце од Комарана.

Немци су тог истог дана извршили заједно са четницима и напад на Нову Варош. Делови 5. крајишке дивизије, који су се тамо налазили, такође се шгуе могли одржати. Они су се повукли правцем Бистрице и даље према Прибоју, куда се ова дивизија и била оријентисала. Са деловима 5. дивизије из Нове Вароши и нововарошког среза повукао се скоро читав партијски и скојеvски актив, председници општинских и сеоских народноослободилачких одбора и изван број одборника и других јавних и политичких радника.

Непријатељ је тек 5. децембра изјутра продужио напад комуникацијом према Пљевљима са јаким моторизованом колоном и тенковима, док су његови пешадијски делови **настави** наступање паралелно са главном колоном у правцу Тоца. Делови II пролетерске и II далматинске бригаде на овоме правцу **мора** су да одступе. Деловао је и непријатељски извиђачки авион, јер је време било сунчано. Он је митраљирао делове II пролетерске дивизије који су одступали од Јабуге. Пљевља су такође на брзину евакуисана и због тога се из вароши није могло изнети много, нарочито су остале животне намирнице. Ни пггаб II корпуса није у потребној мери поклањао пажњу обавештењима која је добијао о кретању непријатељских снага. Због тога је и дошло до изненађења и потребе евакуације на брзину. Том **при**шком је и у Пљевљима и око Пљеваља изгубљено вшпе бораца него што је требало. Евакуација је вршена делом „грема Мељаку, а делом према Косаници и даље преко Таре на Жабљак. У праццу Жабљака се евакуисао и Извршни одбор Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака. Немци су дошли до Таре и ту се задржали. Ту и на Косаници су се задржали око недељу дана, затим су се повукли у Пљевља. Немачке снаге се нису ни задржавале у Пљевљима, сем делова који су били потребни за обезбеђење, него су настављале покрет комуникацијом према Чајничу. У Пљевљима су опљачкали око 40 радњи, а пљачкали су и гриватне станове. Поред тога су запалили Омладински и официјерски дом.

Одмах по доласку Немаца у Пљевља тамо је дошао безнички војвода Богољуб Ирић, који је почео да врши

мобиљшзацију људи у четнике. Око 10. децембра у Пљевља су дошли Воја Лукачевић и брат мајора Дангића. Тада су четници одлучили да изврше општу присилну мобилизацију. На основу те одлуке упућивани су мобилизациони позиви сељацима из околних села да се одређеног дана обавезно јаве четничким командама. Воја Лукачевић је у име команде југословенске војске у отаџбини 12. децембра издао наређење четничком команданту пљеваљског среза о обавезном кажњавању комуниста и оних који су сарађивали са комунистима. Било је наређено да се према комунистима примеки делимична и потпуна конфискација имовине или смртна казна. Бивши четници, који су пришли комутштима и борили се са њима против четника да се казне смрћу. А онима који су само предали оружје комунистима да се заплени трећина стоке, жита и остале покретне имовине.

На сектору Бродарева непријатељ је 5. децембра продужио надирање у три правца, Буковик—Орашац—Брајковац, Балићи—Петња—Барице и Дуга—Марен—Барице. Код Брајковца су га дочекали 1. и 3. батаљон III пролетерске бригаде и натерали да се повуче. И 2. батаљон је дочекао једну непријатељску колону и нанео јој губитке. А када се од Марена појавила непријатељска колона у бок 2. батаљону, он се повукао у правцу Брајковца. Пред вече истог дана штаб бригаде је добио наређење од штаба дивизије да своје јединице повуче у Маоче. Према том наређењу бригада се распоредила на простор Перотин—Тулово—Пандурица—Подборова.

Током идућих неколико дана II пролетерска и II далматинска бригада, са једномиталијанскомбригадомдивизије „Гарибалди“, прикупиле су се и одступиле правцем Мељак—Челебићи. На простору Челебићи—Ријека ове јединице су остале до 11. децембра у том међувремену IV сантдачка бригада са Главним штабом за Санџак налазила се на простору Челебићи—Завајит.

Политички комесар II корпуса послао је 12. децембра политичким комесарима јединица проглас који је Врховни командант друг Тито упутио борцима, командирима и политичким комесарима народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије поводом непријатељске офанзиве на слободне територије. У прогласу је између осталог речено:

„Немачкофашистички окупатори у разним местима Југославије довукли су нова појачања и на неким местима ослобођене територије већ 14 дана воде офанзивне операције.

Немачкофанштинки окупатори воде офанзиву против јединица славне народноослободилачке војске заједно са усташама, четницима, недићевцима, бутарским и албанским квислинговцима. Већ бесне жестоке борбе у Санцаку, Босни и Херцеговини, где наше јуначке јединице дају огорчени отпор непријатељу, који по шести пут покушава уништити нашу народноослободилачку војску.

... Дошао је одлучан тренутак када треба напрегнути све снаге и сву енергију да се спрече намере непријатеља и да се покаже читавом свету да је народноослободилачка војска непобедива и да је достојна поверења које јој дају савезници.

Партизани Југославије, немилосрдно рушите железничке пруге, цесте и мостове;

уништавајте фабрике и објекте, кочите пребацивање непријатељског транспорта и непријатељских трупа!..."

Штаб 2. дивизије је сматрао да се треба извући са просторије око Челебића. Он је у том смислу и дао предлог Врховном штабу преко радиостанице. Врховни штаб се сложио са предлогом и одредио да се покрет изврши према Србији, са задатком да дивизија дејствује на простору Ивањица—Ибарска долина, али да се не упушта у одбрамбене борбе. На основу тога штаб 2. дивизије издао је 10. децембра наређење за покрет са просторије Челебићи—Ријека са поласком 11. децембра. Покрет су извршили II пролетерска, II далматинска и I шумадијска бригада. На челебићкој просторији и према **МеЂБаку** и Бобову остала је IV санџачка бригада и једна радна италијанска бригада. Одласком овог дела 2. пролетерске дивизије, III пролетерска бригада је стављена под команду Главног штаба за Санџак. До 13. децембра изјутра горе поменуте јединице су прешле са штабом дивизије на десну страну комуникације ПљевЊш—Чајниче—Горажде. Маневрисање је вршено све до 20. децембра увече, када је отпочело форсирање Лима. Пребацивање је вршено све до јутра 22. децембра. Тога јутра су се делови II пролетерске и II далматинске бригаде сукобили са непријатељском колоном од око 40 камиона код села Штрбаца. Вођена је краћа борба и колона је враћена у правцу Прибоја. Немци су око 10 часова заједно са четницима напали на делове II пролетерске бригаде са три стране, али су напади одбијени и 23. децембра јединице су стигле у Горњу и Доњу Јабланицу на десној страни Увца.

Непријатељ је 7. децембра извршио напад комуникацијом према Бијелом Пољу. У вароши се налазио један **батаљон** IV пролетерске бригаде. Бијело Поље је еваку-

исано и батаљон IV бригаде се повукао према Слијепач-мосту, где се налазио и један батаљон VI црногорске бригаде. Једна непријатељска колона је наступала преко Комарана у правцу Лековине, која се налази на комуникација Слијепач МЈОСТ—Пљевља. Делови IV пролетерске бригаде су поново 10. децембра ушли у Бијело Поље. У њему су се налазили без Немаца четници и муслиманска милиција. У борби је погинуо већи број четника, док је 12 заробљено. Заробљено је и 15 припадника муслиманске **миЈшције**. Заплењено је 40 пушака и извесна коЈшчина муниције.

Немци су 9. децембра пошли из Пљеваља комуникацијом према Лековини. Колона се састојала од **некоЈшко** тенкова, затим једног камиона, мотоцикла и коморе. На путу код Тулова њу је напао 4. батаљон III пролетерске бригаде и вратио је натраг. Убијено је неколико Немаца и заплењено 28 товарних коња. Први батаљон III бригаде, Бјелопољски одред и два батаљона II бригаде дивизије „Гарибалди“ су 10. децембра садејствовали јединицама IV пролетерске, VI црногорске бригаде, једном батаљону Комског одреда и италијанској бригади у чишћењу терена између Бијелог Поља и Шаховића, затим у правцу Бродарева и Комарана преко Лисе, Бијовог гроба, Камене Горе. Део јединица под командом III бригаде дејствовале су правцем Аматиовица, Стожер, Блишково, Горица, Коврен, док су 2, 3. и 4. батаљон распоређени на просторију Градина—Водно—Перотин—Тулово са задатком да са тих положаја дејствују правцем Вруља—Камена Гора. Тога дана су Немци на линији Лековина—Драшковина претрпели знатне губитке у мртвим и рањеним, а заробљена су 4 војника, уништен је један тенк, заплењена једна радиостаница и друга ратна опрема.

И 11. децембра једна мања непријатељска колона покушала је да се од Пљевала пробије ка Лековини. Јединице III бригаде су је дочекале код Вруље и присиле на повлачење. Том приликом је убијен један немачки официр, једна подофицир и 8 војника. Заплењено је 5 немачких пушака, 10 резервних цеви од „шарца“, нешто ручних бомби, један пиштољ, 1.500 метака за „шарац“ и уништена су 4 мотоцикла, од којих је један био оклопни са тешким митраљезом. Други батаљон је и 12. децембра дочекао непријатеља такође код Вруље, убио неколико немачких војника и заплењено „снајперку“.

Штаб III бригаде је одлучио 12. децембра да са 3. и 4. батаљоном садејствује јединицама VI црногорске бригаде правцем Перотин—Тулово—Козица—Црни врх—Дуга—Бијела трла. Батаљони су кренули на извршење задатка у 1 час 13. децембра. На Црном врху су се сукобили са непријатељем и после краће борбе натерали га у бекство. Запле-

њена је једна машинка, неколико шињела и ранаца, 9 мина за тешки минобацач, 2.500 метака за „шарац“. Батаљони су **продужи** III преко Дуге у правцу Бијелих трла. Била је густа магла и слаба видљивост. По подне 4. батаљон и једна чета 3. батаљона напали су непријатеља на Бијелим трлима. Вођена је жестока борба све до мрака. Због густе магле борци III бригаде су упадали у непријатељске бункере и наилазили на митраљеска гнезда и пред његове минобацаче. Због тога је већи број бораца избачен из строја. Напад на Бијела трла вршиш су и делови VI црногорске бригаде. Због лошег времена није на време успостављена веза, па ни напад није био истовремен и непријатељ је успео да га одбије. У току ноћи он је сам вапустио положаје на Бијелим трлима и повукао се у Комаране. У овом нападу делови III пролетерске и VI црногорске бригаде имали су близу 40 погинулих и рањених бораца и руководиоца.

Делови III пролетерске бригаде разбили су једну колсигу четника између Варина и Косанице. А ноћу између 16. и 17. децембра две чете 2. батаљона извршиле су напад на Немце и четнике у селу Кошарама близу Косанице. Том **пришком** су убијена 2 Немца и 4 четника, а 4 четника су заробљена. Заплењено је 6 лаких минобацача и 1 тешки, 3 митраљеза и извеска количина муниције. Партизани су **изгуби** III једног борца. Први батаљон је 19. децембра у покрету од Градине према Обардама наишао у селу на Прибојску и Пљеваљску четничку бригаду, напао их и после краће борбе разбио и натерао у бекство. Том приликом је заробљено 17 четника и заплењена су 2 митраљеза са 4 сандука муниције и један пушкомитраљез. Други батаљон је истог дана напао четнике у Матарутама, заробио 17 људи и запленио један тешки минобацач, 6 пушака и писаћу машину.

Једна мања моторизована немачка колона извршила је 23. децембра испад из Пљеваља према Косаници, а друга 24. децембра према Вруљи. Колоне су напали делови III бригаде. Код Вруље је оштећен један камион. Два часа је вођена борба и непријатељ је одбијен. Из 3. батаљона погинуо је један борац, а топовска граната је оштетила један митраљез. Следећих неколико дана делови III бригаде вршили су чишћење од четника територије пљеваљског поља у правцу Забрђа и Илиног Брда, а делови IV санџачке бригаде око Какмужа и Горњег Села.

Немци су у првим часовима 27. децембра попхли из Пљеваља са две колоне: једна у правцу Какмужа, а друга у правцу Горњег Села. Пред зору колона је изненадила код Горњег Села један батаљон IV бригаде и разбила га. У борби је рањен командант и политички комесар батаљона и 5 бораца. Непријатељ је запленио и један митраљез. Када

се непријатељска колона враћала натраг, дочекала ју је једна чета 2. батал>она III бригаде и нанела јој знатне губитке. Немци су морали да јој пошаљу у помоћ тенкове и артиљерију да би је извукли.

Трећа пролетерска бригада је 30. децембра распоређена на простор Мијаковићи—Подкрајци—Вруља—Козице са три батаљона, који су имали задатак да врше акције у правцу Пљеваља и Пријепоља. Непријатељ је још у току ноћи 31. децембра напао положаје батаљона са три колоне. Две колоне су сачињавали Немци а трећу четници. Немци су били наоружани с неколико тешких минобацача и митраљезима а четници са 2 тешка минобацача и 4 митраљеза. Борба је вођена цео дан. Пред вече непријатељ је био разбијен и натеран на повлачење. Губици бригаде су били: 3 погинула, 6 рањених и 2 нестала. Непријатељ је на бојишту оставио 10 мртвих. Заробљено је 9 Немаца. Заплењено је 8 пушака, два постол>а немачких митраљеза, један сандук бомби, 4000 пушчаних метака, две немачке машинке, један доглед, 3 парабелума и друга опрема. У овој акцији се нарочито истакао 3. батаљон.

Друга дивизија се одмарала 24. децембра у Горњој и Доњој Јабланици, а 25. децембра се распоредила на положаје, II пролетерска бригада на Борову главу са задатком да затвори правац од Ужица, II далматинска у Драглици (засеок Расница), I шумадијска у Доброселици. Сутрадан се приближила Новој Вароши и распоредила на простор Негбина—Кућани—Бурађа. Ноћу између 25. и 26. децембра делови II пролетерске бригаде растерали су четнике у Негбини и Бурађи и запалили мост на Увцу између Бурађе и Кокиног Брода. Јединице ове дивизије су и следећих неколико дана маневрисале и водиле борбе са четницима око Нове Вароши. Делови II далматинске бригаде су у 1 час 29. новембра заузели Нову Варош, после слабијег отпора четника. У току 30. децембра четници су уз помоћ Немаца поново напали на Нову Варош и заузели је. Делови II далматинске бригаде су намеравали да је нападну сутрадан ноћу, пресецајући им одступницу према Бистрици. До напада није дошло због тога што су четници успели да из Вилова потисну један батаљон II далматинске и да га присиле да се повуче на десну страну Увца.

Чланови извршног одбора ЗАВНО Санцака су пошли 7. децембра из Жабла>ака у правцу Боана и стигли онамо сутрадан. Након два дана добили су обавештење да се у Санцаку налазе снаге народноослободилачке војске и да је тамо Обласни комитет КПЈ за Санцак и Главни штаб за Санцак, као и обе санџачке бригаде и одреди. Чланови Извршног одбора су били незадовољни што су упућени у Боан, па су тражили од Бранка Обрадовића да им омогући повра-

так у Санџак. Међутим, он је дозволио да се врати Мишо Павићевић са још двојицом другова и једном другарицом. Они су пошли 11. децембра, али нису могли да пређу Тару, па су се вратили натраг.

Чланови Извршног одбора ЗАВНОС пошли су 18. децембра преко Сињавине за Колашин, тамо су стигли сутрадан. Неколико чланова је пошло из Колашина у правцу Мојковца 21. децембра и стигло у Бијело Поље 22. децембра. Те вечери је била заказана омладинска приредба. На приредби је говорио Мишо Павићевић о Националном комитету ослобођења Југославије. Чланови Извршног одбора ЗАВНОС који су били дошли у Бијело Поље одмах су се разишли по селима са десне и леве стране Лима у ближој околини ради одржавања зборова и конференција и ради помоћи народноослободилачким одборима.

Због све већих потреба у Босни, Немци су све мањим снагама могли да врше операције у Санџаку против снага народноослободилачке војске. Они су крајем децембра остављали у Новом Пазару, Сјеници, Пријепољу, Пљевљима и Прибоју потребне снаге за одбрану тих места, а један део за помоћ квислиншким формацијама у борби против народноослободилачке војске, јер су све више гурали у борбе по Санџаку оружане формације састављене од домаћих издајника: четника, муслиманске милиције, проалбанске жандармерије и разних других пљачкаттгких група, као што је био Бико Дрешовић и други. Све ове издајничке оружане формације и групе вршиле су у народу пљачка, убијања и паљења. Издајници су изгубили сваки осећај о својој земљи и своме народу и понашали су се као прави Хитлерови окупатори. Нарочито су четници Драже Михаиловића испољавали своју нестрпљивост и суровост, јер су се осећали несигурни где није било окупаторских трупа. Они су покушавали да изврше присилну мобитгизацију на читавој територији Санџака. По терену су се размилели Војо Лукачевић, Ђорђије Лашић, Кривокапић, Јован и Милутин Јеловац, Неђељко Раилић, Вук Калајитовић, Милинко Радовић, Мишо Јовановић и други који су издавали строга и претећа наређења намењена онима који се не одазову позиву за мобилизацију- Тако је Јаворски четнички корпус путем насиља у дежевском срезу формирао 20. децембра и II дежевску бригаду. Поред тога, четници су силом основали омладинске и женске равногорске организације у врачевској, постењској, полошкој и никољачкој општини. Међутим, те организације после оснивања нису ништа радиле. Издајничке оружане формације су трпеле поразе за поразима пред наступањем све већих снага народноослободилачке војске.